

**Відгук
офіційного опонента**

на дисертацію Бернюкова Анатолія Миколайовича «Юридична реальність як онтогносеологічна форма існування права (філософсько-методологічний аналіз)», подану на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.12 – філософія права

Актуальність вибраної теми. Серед сучасних бурхливих процесів змін як у глобальному світовому масштабі, які кидають виклик звичним основам міжнародного та іншим формам наднаціонального права, так і в українському суспільстві, яке знаходиться на шляху докорінних реформ в усіх сферах життя, а особливо – реформування правової системи у напрямку забезпечення верховенства права та закріплення у правовій свідомості та правовій практиці європейських цінностей, зростає потреба в осмисленні вічних, але завжди актуальних фундаментальних проблем природи права, його буття і пізнання.

Що взагалі являє собою право, яким чином пізнається і в чому воно проявляється? Що ж в дійсності ховається за оболонкою цієї назви? Як пов'язано воно із світом взагалі і світом людського буття? Що є світом права як такого, яка природа правової реальності? Ці питання, в яких так і не поставлено точку, відтоді, коли ми з ними стикнулися, й досі залишаються бути відкритими. Причому, це не лише абстрактно-методологічні проблеми, а й такі, що мають практичне значення, впливають на наше життя. Отже, як бачимо, піднята дисертантом в роботі проблема має важливе науково-методологічне і соціально-практичне значення.

Поставлена в дисертації проблема правової (чи як висловлює автор дисертації - юридичної) реальності має ще й певну теоретико-наукову значимість. Можна вже говорити про певну історію розробки цієї проблеми. Концептуально-категоріальне дослідження правової реальності (тобто дослідження її як певної категорії філософії права, а не лише ситуативне застосування її в текстах як вдалої метафори) почалось напочатку 90-х років минулого століття із затвердження теми моєї докторської дисертації «Правова реальність як предмет філософського осмислення», в межах роботи над якою з'явилися дві концептуальні статті: «Правова реальність: інструментальний і комунікативний підходи» (Проблеми законності, 1995, вип. 29) і «Способи осмислення правової реальності» (Проблеми законності, 1995, вип. 30), які виявилися ядром відомої монографії «Правова реальність: досвід філософського осмислення» (Харків, 2002) і відповідної докторської дисертації. На той час я й не гадав, що ця категорія і навіть концепція виявиться настільки евристично вдалою, що отримає багато послідовників (учні та колеги-однодумці), або тих, на кого ця ідея здійснила вплив, включаючи й запозичення – як свідомі, так і не свідомі (через тексти другого та третього порядку). Виявилось навіть, що в українській та російській філософській та юридичній літературі ведуться спори як правильно розуміти і визначати цю категорію, яке її евристичне значення і т. п., щось а кшталт «правова-реальність-знавства».

Хоча авторство цього «іронічного» терміну належить мені, я вдячний дисертанту, за те, що він звернув своїм текстом увагу (мою і наукової спільноти взагалі) на наявність літератури в якій обговорюється вже стан розробки проблеми правової реальності. Тому можна додати й певний пункт новизні дисертації, як узагальнення та систематизація наукових уявлень щодо поняття чи концепції правової реальності.

Таким чином, обрана дисертантом тема є актуальною і науково значущою, тому слід підтримати автора щодо необхідності і доцільності дослідження юридичної реальності як онтогносеологічної форми існування права в якості філософсько-правової проблеми. Про це свідчить й те, що дисертація спрямована на вирішення наукових завдань, визначених відповідно планів науково-дослідницької роботи Хмельницького інституту соціальних технологій та Навчально-наукового інституту права і психології Національного університету «Львівська політехніка», зокрема, на виконання теми досліджень кафедри теорії та філософії права «Філософські та теоретичні концепції держави і права» (державний реєстраційний номер 0113U001356); узгоджується з Основними науковими напрямами та найважливішими проблемами фундаментальних досліджень у галузі природничих, технічних і гуманітарних наук Національної академії наук України на 2014-2018 роки (затвердженими постановою Президії НАН України від 20.12.2013 № 179) та Пріоритетними напрямками розвитку правової науки на 2016-2020 рр. (затвердженими Національною академією правових наук України 03.03.2016 р.) (щодо проведення міжгалузевих досліджень на стику юридичних та інших наукових галузей знань); здійснене відповідно до Стратегії сталого розвитку «Україна-2020» (затвердженої указом Президента України від 12.01.2015 р. № 5/2015) і Стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015-2020 рр. (затвердженої указом Президента України від 20.05.2015 р. № 276/2015); спрямоване на реалізацію програми спільного проекту Міністерства юстиції України та USAID «Нове правосуддя» (2017-2019); повною мірою відповідаючи нормативно-програмним вимогам, викладених у п. 6 ч. 1. ст. 5 закону України «Про вищу освіту» № 1556-VII від 01.07.2014 р.

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих в дисертації. Отримані автором наукові положення та сформульовані висновки і рекомендації є в цілому обґрунтованими, оскільки вони базуються на вдалому поєднанні наукових досягнень минулих років та сучасних методологічних підходів до пізнання правових явищ.

Всебічне висвітлення теми зумовило використання сучасного дієвого методологічного інструментарію, що формує систему філософсько-світоглядних засобів, загальнонаукових, спеціально-наукових методів, ядром яких виступає онтогносеологія, які, в своїй сукупності і забезпечують розкриття предмету дисертаційного дослідження. Як наслідок, ефективність

дослідницьких прийомів цілком підтверджується отриманими автором результатами.

Додатково, обґрунтованість отриманих Бернюковим А.М. наукових результатів підтверджується використанням достатньо широкої джерельної бази дослідження (753 одиниць), проведеною відповідною роботою щодо її опрацювання, систематизації з використанням принципу критичного осмислення до оцінки інформації, що в ній міститься.

Достовірність та новизна наукових положень, висновків й рекомендацій, сформульованих в дисертації. Викладені в роботі положення базуються на цілому ряді важливих здобутків, які слугували об'єктивним підґрунтям для аргументованих висновків, в яких впевнено простежується авторська концепція з вмонтованими судженнями та виведеними з них умовиводами.

По-суті, це перше у вітчизняній філософії права комплексне дослідження юридичної реальності на методологічних рейках онтогносеології, що стало можливим завдяки як юридично-прикладним спостереженням, так і творчому осмисленню дисертантом проблем існування права в людському суспільстві в цілому. Відтак, висновки, які визріли в роботі, здійснені на підставі вдалого поєднання опрацювання теорії та практики юриспруденції.

Авторська модель філософсько-методологічного аналізу проблеми юридичної реальності реалізована через фундаментальне осмислення її рівнів в розрізі взаємодії «внутрішнього» та «зовнішнього» у проявленні права в соціумі. Окрім того, достовірність отриманих в дисертації результатів підтверджується не лише їх науковою важливістю, у вигляді системи нових знань, що сприяють переосмисленню основних ідей та принципів, уніфікації базових понять і категорії юридичної науки, але і у їх практичному застосуванні на сучасній стадії реформування нашої державної системи.

В підтвердження своїх висновків я звернусь до аналізу основних положень дисертації, які є новими у концептуальному плані та важливими для юридичної науки.

Безумовною заслугою дисертанта є теоретичне обґрунтування необхідності використання онтогносеологічної методології дослідження, та безпосередньо продемонстровано застосування цієї методології практично, на прикладі аналізу буттєво-пізнавальних змісту та форми такого явища як юридична реальність.

Тут слід зазначити, що поєднання онтологічних та гносеологічних аспектів чи основ об'єкта дослідження є доволі розвинутою методологічною тенденцією. Ще німецький філософ науки Х.Й. Зандкюллер звертав увагу, що метод реконструкції історії ідей, явищ чи понять повинен відповідати так званій онтичній єдності, тому що онтологічна (або зовнішня) і гносеологічна (або внутрішня) сторони існування суб'єкта з необхідністю доповнюють одне одну. Отже, онто-гносеологічні основи існування суб'єкта чи об'єкта з необхідністю доповнюють одне одного: «онтологічні та епістемологічні передумови реконструкції рівно відносяться до одного того ж предмету

дослідження» (Зандкюлер Х.Й. Действительность знания. Историческое введение в эпистемологию и теорию познания. М.: Центр по изучению немецкой философии и социологии, 1996. С. 18). Слід визнати, що поєднаний онтолого-гносеологічний підхід, наскільки мені відомо, доволі широко і плідно використовується в дослідженні соціальних і правових явищ (А. Карташева, О. Крет) в межах уральської школи філософії в Росії.

Водночас, слід зазначити, що дисертант спирався на методологічну традицію поєднання онтологічного і гносеологічного аспектів при дослідженні права, що розвивається його науковим консультантом А.А. Козловським, і у вітчизняній філософії права обґрунтовує цей підхід уперше.

Заслугою дисертанта слід вважати спробу показати та роз'яснити значення юридичної реальності в загальній картині світу, з виділенням і обґрунтуванням основної її функції – підтримання стабільного балансу взаємоузгоджень у суспільстві шляхом врівноваження загального та індивідуального інтересу суб'єктів через ідею справедливості.

Важливе значення мало також розкриття буттєво-пізнавальної природи генезису юридичної реальності - від належного (формування ідеології майбутнього суспільства, вибір під неї відповідних правил) до втілення у суцюзому (через позитивацію права в законах та конкретній людській поведінці);

Цікавою є й типологізація рівнів двох основних частин юридичної реальності (jus у вигляді змісту останньої) та (lex як її форми), та їх аналітично-описова характеристика.

Дійсно новаторським є й визначення терміну «юридична реальність» в єдності його онтологічного та гносеологічного змісту, відповідно до якого, дане поняття слід розглядати крізь призму комплексного буття права (в-собі) через розкриття його дії у пізнанні (для-нас).

Удосконалено також певну низку наукових положень щодо історичної систематизації філософсько-правових поглядів на сутність процесів, пов'язаних із правопізнанням; деяких положень щодо співвідношення права і закону у суспільстві; знань про причини виникнення позитивних та негативних факторів впливу на юридичну реальність тощо.

Набули подальшого розвитку певні положення щодо диференціації права і закону стосовно фактичних обставин у контексті розв'язання конкретних юридичних справ; положення стосовно стратегії взаємодії державних органів по впровадженню природного права у соціумі та контролю за його дотриманням; уявлення про гносеологічний механізм покращення розуміння, тлумачення, застосування права шляхом вдосконалення герменевтико-епістемологічних характеристик соціального суб'єкта.

Окремо слід наголосити на тому, що **структурні елементи дисертації** композиційно-логічно та послідовно підпорядковані її змісту.

Так, розділ 1 «Теоретико-методологічні основи дослідження юридичної реальності» (ст. 28-69) складається з двох підрозділів. У цій главі дисертації розкрито також необхідний спектр дослідних методів.

У розділі 2 «Методологічні засади онтології юридичної реальності» (ст. 70-134) розглянуто базові елементи онтології права. Зокрема, для цього, на початку проаналізовано історію формування вчення про буття та основні віхи її розвитку. Далі, на підставі цього, отримано можливість визначити основний зміст онтології, із наступним переходом до з'ясування змісту буття як основної одиниці для даного виду методології. Хід здійснення вказаного первинного аналізу відбувається не стільки із загально ознайомлюючою метою, але, насамперед, формуючи таким чином на абстрактному рівні філософсько-теоретичні основи для процесу осмислення, допомагає визначити вектор при безпосередньому дослідженні юридичної реальності, в якості вже конкретної буттєвої форми існування права.

Розділ 3 «Методологічні засади гносеології юридичної реальності» (ст. 135-192) присвячений розгляду основних історичних віх розбудови загальної теорії пізнання. Далі звернута більш детальну увагу аналізу призначення та сутність самої теорії пізнання. Скориставшись же основними положеннями останньої, сформовано методологічний базис юридичної гносеології, що і стало другим «стовпом» для висунутої автором концепції існування-в-пізнанні структури реальності, утвореної за рахунок буття права.

Розділ 4 «Юридична реальність як онтологічна форма існування права» (ст. 193-256) досліджено поняття та зміст юридичної реальності як буттєвий феномен в цілому. Сформоване таким чином загальне уявлення про дане явище дозволило далі приступити вже до безпосереднього методологічного аналізу його центральних частин, а саме: природного та позитивного права.

Розділ 5 «Юридична реальність як гносеологічна форма існування права» (ст. 257-323) юридична реальність розглянута як пізнавальна категорія. Здійснене гносеологічне обґрунтування правової дійсності в дії. На підставі чого формується загальнометодологічна картина та вихід на герменевтичний та епістемологічний компоненти юридичної реальності, як основні гносеологічні рівні останньої.

Змістовне навантаження усіх структурних частин дисертаційної роботи, що репрезентують поставлену автором проблему та способи і методи її розв'язання, засвідчують сконцентрованість уваги автора на ідеї дослідження сутності юридичної реальності в її авторському баченні, що відповідним чином істотно поглиблює та розширює межі розв'язання основних теоретичних задач філософії права.

Композиційність роботи, визначення об'єкту та предмету, формулювання мети та завдань дослідження, а також адекватне застосування методів вирішення конкретних завдань в цілому не викликають заперечень. Висновки, як кінцеві, так і по окремих питаннях теми дослідження є змістовні і, безсумнівно, мають значення для теорії та практики філософії права.

Прикладний аспект роботи підтверджується впровадженням результатів дослідження в науково-дослідній діяльності – для подальшого розвитку філософсько-правового пошуку; в правозастосовній сфері – для поліпшення пізнавальних якостей юридичного інтерпретатора; в навчальному процесі – для

підготовки відповідних навчальних матеріалів. Зокрема, реалізація теоретичних здобутків дисертації при розв'язанні поставлених в дисертації проблемних питань відображена у відповідних документах (ст. 9 автореферату).

Повнота викладу отриманих результатів в опублікованих працях. Основні положення дисертації, як того і вимагають відповідні нормативні вимоги, встановлені МОН України, відображені у різноманітних видах апробацій. Так, зокрема, автором було видано 49 наукових публікацій, з них – 29 статей у фахових виданнях України та інших держав, майже половина з яких включена до науко-метричних баз.

Автореферат повністю розкриває структурну компоновку дисертації, а його зміст ідентичний положенням останньої.

Оцінка мови і стилю дисертаційної роботи. Виконане Бернюковим А.М. дослідження виконане літературною мовою, написане в науковому стилі із певним образно-емоційним забарвленням.

Втім, слід відмітити наявність в тексті дисертації, як це звичайно притаманно науковим дослідженням, що виносяться на публічне обговорення, **певних дискусійних положень та спірних думок, а також недоліків та зауважень** з точки зору спеціалістів, які можуть не поділяти деякі позиції чи то установки методологічного характеру, на які спирається здобувач.

1. Насамперед, із тексту дисертації залишається незрозумілим вибір автором для опису предмета свого дослідження саме терміну «юридична реальність», на відміну від більш розповсюдженого терміну «правова реальність». Це – просто надання суб'єктивної філологічної переваги цьому терміну, чи принципова концептуальна позиція? Аргументація у тексті дисертації з цього приводу має певні прогалини, які бажано б, щоб автор заповнив у своїх відповідях у процесі захисту докторської дисертації. Як приклад привожу фрагмент із підрозділу 1.1 автореферату та дисертації: «...в українській науці, на відміну від іноземної, зокрема, «західної», поняття «юридична реальність» на сьогодні зовсім не вживається. В цьому відношенні, у нас, в якості його заміника застосовується лише термін «правова реальність», що, однак, є методологічно неграмотно при описі утвореної на основі пізнання *jus* дійсності, адже в такому випадку упускається гносеологічний компонент» (с. 12 автореферату, с. дисертації). Я хотів би отримати пояснення від дисертанта: В яких саме працях західних авторів широко вживається поняття «юридична реальність» і у якому контексті? В чому полягає принципова перевага використання поняття «юридична реальність» перед поняттям «правова реальність»? В чому саме полягає методологічна неграмотність застосування поняття «правова реальність» і яким чином гносеологічний компонент при застосуванні одного поняття «упускається», а при застосуванні іншого – ні?

2. Існують певні зауваження щодо авторської манери викладення матеріалу. Без попереднього пояснення «вкидаються» ключові терміни як щось самоочевидне, такі, як «юридична реальність» (починаючи з першої сторінки обґрунтування теми дисертації, але по суті без обґрунтування цього терміну або

його попереднього «передрозуміння» в дусі герменевтики). Теж саме стосується також термінів «jus», «юс» та «lex», «лекс». Якщо ці терміни означають «право» і «закон», то який сенс у цій транслітерації їх латиною, або кирилицею в перекладі з латини? Зокрема подається такий висновок: «В результаті зазначено, що юридична реальність постає як постійно існуюча у бутті система jus, на базі якої і має формуватися у суспільстві результат її пізнання. І в цьому плані lex повинна утворюватися тільки як похідна вторинність jus» (с. 17 автореферату). Прохання пояснити, що це означає, і бажано на якомусь конкретному юридичному прикладі. Інакше відтворюється якась метафізика 17 століття, а то й схоластика 12-14 століть. Якщо юс и лекс це символічне позначення «природного права» і «позитивного права», то в чому полягає новизна дослідження?

3. Ця занадто метафізична складова авторської концепції не може не викликати здивувань у спеціаліста, для якого є очевидною неklasична, постметафізична парадигма філософії права, в межах якої природа права інтерсуб'єктивна, тобто залежить від людської взаємодії, комунікації. Як розуміти таке положення: «доведено, можливість та необхідність існування jus поза людським пізнанням як іманентної субстанції» (підрозділ 4.1 «Онтологічна сутність юридичної реальності»). Це потребує пояснення, тим більш, що це суперечить авторській позиції про єдність онтології й гносеології у генезі юридичної реальності. Як для мене, то будь-який смисл права створюється діяльністю (зокрема пізнавально-інтерпретаційною) попередніх поколінь чи того ж самого покоління.

4. Потребує пояснення також позиція дисертанта щодо якоїсь «космічної» природи права і справедливості. У другому пункті новизни він відмічає: «показано та роз'яснено значення юридичної реальності в загальній картині світу, з виділенням і обґрунтуванням основної функції, покладеної на неї, – а саме підтримання стабільного балансу взаємоузгоджень у суспільстві шляхом врівноваження загального та індивідуального інтересу суб'єктів через ідею справедливості, закладену у буття в момент його формування». Чи дійсно автор вважає, що хтось поклав на правову реальність в загальній картині світу якусь основну функцію? І особливо потребує пояснення положення про ідею справедливості, закладену ц буття в момент його формування? Тобто в момент «створення» світу в нього була закладена ідея справедливості, яку просто слід зрозуміти і реалізувати у законодавстві, правозастосуванні і т.п.? По суті дисертант демонструє якусь томістську модель буття і пізнання права, яка є архаїчною, а не сучасним виявом правового мислення. Посилання на фундаментальну онтологію Рене Марчича навряд чи можуть слугувати виправданням, тому що для останнього порядок буття формується через комунікацію екзистенцій. Сучасні тенденції аналітичної та комунікативно-аргументативної методології філософії права занадто далекі від метафізично-космологічної методології.

5. Отже, на наш погляд, вводячи момент пізнання та інтерпретації (як його елемент) у онтологічну природу права, дисертант мав би стояти на

методологічному плюралізму у пошуках істини, на невичерпності та неоднозначності самої істини. Тому важко погодитись із його позицією про існування незмінного *jus* або *jus naturale*, яке потрібно пізнати і реалізувати у будь-якому нормативно-правовому акті чи судовому рішенні. Тому що критерія істинності такого абстрактного еталона права відшукати неможливо. Неможливо й реалізувати на перший погляд правильну вимогу усім державним органам притримуватися природного права, тому що його вимоги у такому випадку сформулювати неможливо, або вони будуть довільно інтерпретовані державною владою. Тому хочеться попросити дисертанта дати пояснення цього висновку: «онтологічно, *jus naturale* представляє собою сукупність юридичних норм одного змісту, а от в гносеологічному відношенні – це звід правил, що містить в собі безмежне коло можливих суб'єктивних значень. Однак з останніх усі є неправильні, за виключенням одного, яке відпочатково буттєво сформоване та автентично закладене у світ. Тож завдання людини зупинитися саме на тому, єдиному варіанті» (с. 23 автореферату).

6. Хочеться зазначити, що більш чіткого та ясного аналізу потребує структуризація ознак раціональної та ірраціональної частин в кореляції динаміки впливу на «тіло» юридичної реальності.

7. Відмічаючи доволі живий та художньо-образний стиль мови автора, все ж таки неможна не зауважити, що іноді він приводить до деяких перебільшень, що уводять читача від справжнього стану речей у пізнанні права. Таки перебільшенням є оцінка ситуації із дослідження юридичної реальності як *катастрофічної*, а роль автора – прямо як роль Геракла по «очищення авгієвих конюшень», або «заповнення наявного вакуума з поставленої проблеми», тобто неетично перебільшуючи власну роль у процесі осмислення проблеми правової (чи юридичної) реальності. Можливо, що це лише суб'єктивне сприйняття особливого стилю автора. Певне негативне враження залишається й від менторського зловживання словом «правильний»: «обрати і обґрунтувати правильний напрямок реформ» і т. п., як претензія на володіння абсолютною істиною.

8. У цьому контексті хочеться підказати дисертанту, що він якимось чином випустив із поля зору цілий пласт літератури за темою онтологічних та гносеологічних підстав юридичної реальності, урахування якої підвищило б якісний рівень дисертації. Насамперед мається на увазі докторська монографія А.В.Стовби «Право і час» (2016) та його докторська дисертація «Темпоральна онтологія права» (2017). Поза увагою автора залишилася й знакова колективна монографія «Неклассическая философия права: вопросы и ответы» (2013). Поза увагою залишилися й праці Н.І.Сатохіної з правової герменевтики та правової епістемології, як і праці С.І. Максимова, в яких отологічний аспект права розглядається у єдності із епістемологічним та аксіологічним «Правова доктрина: філософсько-правовий підхід». Незрозуміло, також, чому поза увагою дисертанта залишились публікації в журналі «Філософія права і загальна теорія права» (2012-2016)?

